

Олександр Олійник,
кандидат історичних наук,
докторант кафедри державного управління
і менеджменту НАДУ

Титул "гетьман" в українській традиції врядування XVI-XVII століть

Досліджуючи актуальні суспільно-політичні трансформації, слід визначити і усвідомлювати значення, роль та місце основних понять і термінів, якими позначалися носії влади в переломний період державотворення. Також важливо розуміти причини й наслідки певних трансформацій, що відбувалися у свідомості тогочасного суспільства щодо конкретних владних структур та усвідомлення їх ролі і значення в боротьбі за збереження національних традицій врядування як складової усталеного способу життя українства.

Ключові слова: гетьман, титул, влада, традиція врядування, козацька держава, державотворення.

Exploring the current socio-political transformation should identify and understand the meaning, role and place of the basic concepts and terms that have affected holders of power in the crucial period of state building. It is also important to understand the causes and consequences of certain transformation that took place in the consciousness of contemporary society on specific government structures and understanding their role and importance in the struggle to preserve national traditions of governance as part of an established way of life of Ukrainians.

Key words: Hetman, title, authority, tradition of governance, the Cossack state, the state.

Постановка проблеми. При вивченні питання становлення і розвитку національної традиції врядування важливе місце посідають окремі ключові поняття і терміни, які використовувалися для визначення ролі й місця певних інституцій, що здійснювали функцію управління. Серед таких термінів і понять важливе місце займає назва козацького керівника - "гетьман".

Аналіз літератури та виділення невирішених раніше частин проблеми. Попри велику кількість сучасних досліджень у царині становлення та розвитку державних інститутів влади й вивчення їх ролі і місця в державотворчих процесах, окремі владні структури та інституалізовані посади потребують додаткового вивчення. На сьогодні немає спеціального дослідження, присвяченого висвітленню сутнісно-понятійного трактування титулу "гетьман". Тому в окремих дослідженнях гетьманами називають тих козацьких ватажків, які насправді ними ніколи не те що не були, а і не прагнули цього звання і просто не могли бути внаслідок різних обставин. А гетьманський титул їм було присвоєно пізнішою історичною традицією. Через таке некритичне сприйняття цього питання і слабкий рівень його розробленості на сьогодні залишається відкритим питання щодо першого українського гетьмана.

Метою дослідження є спроба показати понятійно-змістовні трансформації у свідомості козацької спільноти щодо титулу "гетьман", який успадкував і розвинув сутність національної традиції врядування, піднісши її до рівня державотворчого підмурка.

Вклад основного матеріалу. Термін "гетьман" походить від німецького Hauptmann - головний чоловік або капітан від італійського Capo, що також означає - головний. В польську мову це слово прийшло з Чехії, де так називалися ватажки загонів гуситів. Польською Hetman означає начальник. Так називали вищих воєначальників у Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському, Речі Посполитій та Війську Запорозькому.

В історичній традиції Корони Польської і Великого князівства Литовського термін Hetman з'являється у другій половині XV ст. Цим словом називали командуючого збройними силами, який спочатку призначався королем лише на час воєнних дій. З 1539 р. тимчасово призначений королем гетьман став називатися польовим, а точніше "польним гетьманом". Він займався організацією постачання війська, керував розвідкою та найманими військами і підпорядковувався головному королівському, або точніше - "коронному гетьману", посада якого відома з 1503 р. Окремо існувала посада гетьмана Великого

князівства Литовського, яка з 1581 р. стає довічною. З 1527 р. гетьмани стали найвищими військовими керівниками у Польському королівстві і Великому князівстві Литовському.

Гетьманами далеко не завжди були люди князівського походження, навіть навпаки - більшість такого походження не мали, хоча серед відомих гетьманів зустрічаються і представники впливових князівських родин. Італієць О.Гваньїні говорить про те, що магнати Лянцкоронські, Вишневецькі, Ружинські та ін. набирали козацькі загони і іменували себе гетьманами [1, с. 5-6]. Напевне, саме з їхньої легкої руки цей термін стає популярним у козацькому середовищі. За свідченням О.Апанович, термін "козацький гетьман" або "гетьман Запорозького Війська" як офіційний почали застосовувати з часів виникнення реєстрового козацтва - в 70-ті рр. XVI ст. [2, с. 6]. Після утворення 1572 р. українського реєстрового козацького війська гетьманами стали називати його керівників. Хоча уряд Польсько-Литовської держави по відношенню до козаків ще довго застосовував простіший вираз "старший" і в офіційних документах переважно використовував довге, але цілком конкретне визначення - "старший його Королівської Милості Війська Запорозького".

За твердженням відомого українського дослідника Ю.Мицика, питання про першого гетьмана Війська Запорозького досі залишається не з'ясованим, хоча українська літописна традиція і вважає ним Предслава Лянцкоронського (? - 1531). У наведеному М.Грушевським "Порядку українських гетьманів" першим гетьманом названо князя Д.Вишневецького (? - 1563), при цьому зазначається, що "...не можна відрізнити менших ватажків від гетьманів, признаних усіма". Він включив до свого переліку польських старост, магнатів і просто шляхтичів, які очолювали козацькі загони та промишляли на прикордонні [3]. Звісно, що офіційно Д.Вишневецький не мав цього звання. Принаймні на сьогодні ніяких документів на підтвердження цього не виявлено. Можливо, сам себе гетьманом він і називав, як і козаки його загону. Гетьманство було йому формально приписане пізнішою історичною традицією. Хоча окремі дослідники посилаються на те, що свого часу М.Маркевич наводив факт обрання князя Д.Вишневецького гетьманом ще у 1513 р. [4, с. 7]. Але таке припущення потребує ретельної

перевірки, оскільки виходячи з точної дати його смерті у 1563 р., виникає питання, чи не занадто молодим він був у 1513 р., аби мати такий титул?

Разом із Вишневецьким і інші козацькі ватажки, такі як К.Косинський, С.Наливайко та Т.Федорович (Трясило), також називали себе гетьманами, і в очах очолюваних ними повстанців, безумовно, ними й були, оскільки отримували владні повноваження в традиційний і цілком легітимний для козацтва спосіб від представницького органу - загальної ради. Сама процедура обрання ватажка/гетьмана проходила в загальному козацькому колі на альтернативній основі за певним усталеним ритуалом. Прозорість і публічність мінімізували будь-які зовнішні впливи, забезпечуючи максимальну об'єктивність проведення цієї процедури.

Опозиційні до уряду Речі Посполитої козацькі керівники вживали титул гетьмана, аби протиставити і прирівняти свою легітимно отриману в традиційний спосіб через демократичну процедуру обрання посаду ватажка, призначенням офіційної королівської влади. Це можна розглядати як один із способів вираження протесту проти асимілятивної політики Корони та підкреслення власної національної і станової гідності, а також вивіщення національної традиції врядування над іноетнічною монархічно-магнатською традицією правління. Не випадково уряд Речі Посполитої постійно намагався суттєво обмежити повноваження гетьмана реєстрового козацтва, а часто ця посада взагалі скасовувалася. Так було після придушення козацько-селянських повстань 1637-1638 рр., коли замість гетьмана було призначено урядового комісара. Прийнята урядом "Ординація" (1638) позбавляла козацтво основних інституційних надбань, які вони називали "вольностями" і змушувала мобілізувати сили для відновлення традиційної парадигми влади вже на іншому - державотворчому рівні, який успішно був реалізований у процесі Національної революції та Визвольної війни 1648-1657 рр.

Серед низки імен козацьких ватажків польським королем Стефаном Баторієм вперше офіційно було названо "гетьманом запорозьким" Богдана Ружинського із врученням йому відповідних символів влади - клейнодів [5, с. 98]. З цього часу між офіційною владою Речі Посполитої, яка вважала, що тільки

король має право призначати гетьмана, і козацтвом, яке вбачало в цьому зазіхання на своє природне право вільними голосами обирати свого ватажка із власного середовища, розгорнулася непримиренна боротьба за право присвоювати цей титул і обіймати цю посаду. Оскільки право вільного обрання своїх очільників становило основу традицій врядування, тому цю подію можна вважати за початок нового етапу боротьби молоді козацької верстви за збереження традицій врядування як етнічного прояву окремішності українства проти польської магнатсько-монархічної системи управління.

Отже, термін "гетьман" починає вживатися щодо військового керівника козацтва з 80-х рр. XVI ст. Протягом 90-х рр. він проходить період адаптації і становлення в козацькому середовищі. Про це свідчить той факт, що у 1594 р. козацького ватажка Григорія Лободу офіційно обирають на цю посаду, а в цей самий час іншого козацького очільника Богдана Микошинського ще по-старому іменують "старшим". У 1596 р. Северина Наливайка в таборі під Солоницею також обирають і іменують гетьманом. "Своїх ватажків козаки називали гетьманами і початково надавали цьому слову значення взагалі ватажка, не пов'язуючи його з уявленням ні про адміністративну, ні про судову, як було згодом" - писав Д.Яворницький [6, с. 12].

У середині 90-х рр. XVI ст. титул "гетьман" остаточно приживається в козацькому середовищі. П.Сагайдачного, обраного згідно з традицією загальною козацькою радою на гетьмана у 1606 р., вперше визнала і офіційна влада Речі Посполитої. Вага і загально визнаний авторитет цього козацького ватажка примусили офіційну владу Речі Посполитої відмовитись цього разу від права короля призначати на цю посаду. Цей важливий факт свідчить про те, що козацтво як стан набуває якісно нового значення. Він стає суб'єктом політичної структури Речі Посполитої. Звісно, з її боку це був вимушений крок, не щирий, не тривалий, але факт затвердження королем посади, набутої у нехарактерний для польської парадигми влади спосіб, через процедуру обрання загальною радою, свідчить про визнання права на існування традиційної для руського/українського народу системи врядування. Це свідчить і про зростання авторитету козацтва, його зрілості та здатності

вирішувати загальнонаціональні питання у інший, немілітарний спосіб, не тільки "оружною рукою" чи шаблею, чим часто докоряли козацтву сеймові оратори від магнатсько-олігархічної шляхти. Визнавши титул гетьмана за козацьким провідником, королівська влада сама підняла його значення і авторитет над титулом тюркського походження - "отаман".

Незважаючи на явну запозиченість титулу "гетьман", він швидко приживається в українській національній свідомості, не змінивши суті традиційного поняття обраного козацьким загалом очільника. Він почасти підмінив собою накинутий офіційною владою термін "старший" та "ополячений" і девальвованим в очах козацтва титул князя, який став асоціюватися з магнатсько-монархічною політичною культурою.

Своєрідна європеїзація назви головного провідника під титулом "гетьман" і заміна ним поширеної назви керівника козацьких ватаг "отаман" засвідчує кілька важливих фактів. По-перше, це свідчить про завершення процесу формування козацької верстви не тільки в соціально-економічному, а і в політичному значенні. Тюркський термін "отаман" передавав первісну господарсько-станову функцію його носія і був занадто вузьким для повного відображення нового, значно ширшого спектра повноважень та завдань, які стояли перед цією верствою. По-друге, відбувається усвідомлення керівниками цієї верстви її провідної ролі в тогочасній національній спільноті та необхідність консолідації сил для боротьби за свої традиційні "права та вольності". І нарешті, це підкреслювало рівність та європейськість у встановленні взаємовідносин з офіційною владою Корони Польської.

За 116 років свого існування Українська гетьманська держава - Військо Запорозьке - мала 17 гетьманів [2, с. 5]. Їх відлік справедливо починається з Б.Хмельницького, який уже виступав не просто козацьким ватажком, а після створення в ході Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. Української держави став її главою, зосередивши у своїх руках усю повноту виконавчої, законодавчої та судової влади. Гетьманські укази - універсали - були обов'язковими для всього населення. Гетьман очолював уряд держави - генеральну старшину, що разом із полковниками утворювала старшинську раду, яка мала значний

вплив на державні справи і передусім на вироблення внутрішньої політики в частині реалізації управлінських рішень.

Після укладення Березневих статей 1654 р. з Московією, гетьманську владу намагаються всіляко обмежити. Формально дотримуючись національних традицій врядування, гетьмана обирали на генеральній військовій раді на невизначений термін, але за погодженням із царським урядом. У XVIII ст. новообраний гетьман затверджувався в Москві царем чи Сенатом у Петербурзі й укладав з офіційною владою сюзерена спеціальний договір у вигляді статей, в яких з боку царату чітко простежується тенденція до обмеження влади гетьмана на користь московських чиновників. Як і за часів Речі Посполитої, Російська імперія також прагнула до повного скасування посади гетьмана, і в певні періоди у 1722-1727 та 1734-1750 рр. ця посада тимчасово скасовувалася, а в 1764 р. була ліквідована назавжди, залишивши по собі не тільки імена визначних козацьких гетьманів-державників, а й стійке прагнення частини національної еліти відродити традицію врядування через реалізацію вільних виборів очільників нації.

Висновки. Запозичений іншомовний термін "гетьман" на кінець XVI ст. остаточно утверджується у свідомості козацької верстви як титул військового провідника цієї спільноти. Увібравши в себе суть і дух національної традиції врядування, титул гетьмана став протиставленням магнатсько-монархічній системі управління Речі Посполитої, а в часи Національної революції другої половини XVII ст. цей титул піднімається до рівня очільника нації, зосередивши в собі зверхність над усіма гілками влади новоутвореної козацької держави - Війська Запорозького.

Перспективні напрями подальших досліджень полягають у з'ясуванні місця і ролі національних традицій врядування в інших інститутах влади козацької держави.

Список використаних джерел

1. Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. - К., 1994. - 537 с.
2. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. - К. : Либідь, 1993. - 287 с.

3. *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. - К., 1992. - 286 с.
4. *Реєнт О. П.* Усі гетьмани України (легенди, міфи, біографії) / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. - Х. : Фоліо, 2008. - 414 с.
5. *Мицик Ю. А.* Гетьман. Українське козацтво. Мала енциклопедія / Ю. А. Мицик. - К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. - 567 с.
6. *Яворницький Д. І.* Історія Запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. - Львів : Світ, 1991. - Т. 2. - 392 с.